

947.7:008

Д 438

Іван
Дзюба..
Україна
перед Сфінксом
майбутнього

Д 438

б. н. : б. 0143414

Іван
Дзюба
Україна
перед Сфінксом
майбутнього

БАКАЛАВРСЬКА
ЧИТАЛЬНЯ
ЗАДА

б. н. : б. 0143414

к 126

ВІДДІЛ
НАУКОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Київ
Видавничий дім
"КМ Академія"
2001

ДАРУНОК від
дошу "КМ Академія"

Наукова бібліотека
Університету
"Києво-Могилянська
академія"

*Із циклу щорічних пам'ятних лекцій
ім. А. Оленської-Петришин*

Лекція прочитана 15 жовтня 2001 року
в Національному університеті
«Києво-Могилянська академія»

ISBN 966-518-133-5

© Дзюба І.М., 2001
© Видавничий дім
«КМ Академія», 2001

Президент НАУКМА В'ячеслав Брюховецький вітає Івана Дзюбу
з присвоєнням йому звання Почесного доктора НАУКМА

...За три роки до запуску першого штучного супутника Землі і за сім років до першого польоту людини в космос американський дослідник Дональд Мендел писав: «Багато провідних учених усього світу вважають, що через п'ятдесят років ми зможемо запустити в космос ракету, вивести на орбіту навколо Землі станцію-супутник і, можливо, навіть злітати на Місяць». У російському перекладі його книга «О летающих тарелках», на 330-й стор. якої знайдемо це пророцтво, вийшла в Москві 1962 року, тобто коли дві з трьох напророчених на півстоліття подій уже сталися. Протягом восьми років переплутано всі часові координати і перемішано карти космічних проєктів. Це один із багатьох прикладів проблематичності прогнозів. Розшифрування генофонду людини відбулося набагато раніше, ніж передбачалося, а Інтернет, який сьогодні великою мірою

впливає на життя людства, взагалі не був передбачений, виник «самочинно». Але ще більше можна навести прикладів на те, що досить обґрунтовані і переконливі технологічні прогнози так і не знаходили реалізації або знаходили її набагато пізніше, ніж передбачалося.

Ще проблематичнішою справою було прогнозування соціальних, економічних, екологічних, а зрештою і моральних наслідків технологічного прогресу. Телебачення — великий здобуток культури, але за конкретних умов різних суспільств воно породило масу непередбачених проблем морального, педагогічного, психофізичного, медичного, зрештою соціального порядку; осмислення такого ж спектру проблем комп'ютеризації й Інтернету — ще попереду. А перспектива втручання в людську природу, яку відкривають останні досягнення науки, може поставити людство перед такими наслідками, які сьогодні годі й уявити. Але людині хочеться сподіватися кращого навіть у найгірших ситуаціях.

Свого часу впровадження артилерії в європейських арміях викликало в гуманістів надію, що надалі війни стануть неможливими — через смертоносність нового виду зброї. Поява танків та авіації теж породила ілюзії, хоч і трохи інакші: відтепер, мовляв, війни стануть, принаймні, короточасними, одноактними. Півстоліття людство втішало себе надією: хоч яким страхіттям є ядерна зброя, але, бодай, стримуватиме ворогуючі держави від самогубства в Третій світовій війні. А тепер ми бачимо, що самогубство, в тому числі й колективне, може сприйматися як найпростіший шлях до святості й вічного життя в блаженстві. Особливо за умови, що це самогубство освячене жертвами тисяч людей іншої віри.

Пекельний злочин 11-го вересня 2001 року і подальший розвиток подій ознаменували входження людства у принципово нову добу історії — власне, не входження, а вкинутість, оскільки людство стало жертвою маніпуляцій купки зловмисників. Однак в історії за безглуздим випадком, якого можна було уникнути, здебільше стоїть нагородження критичної маси обставин, які шукають і знаходять спосіб заявити про себе катастрофічним чином. Неприпустимим спрощенням було б зводити апокаліптичну проблему до міжнародного тероризму, а пошук рятівної відповіді — до боротьби з міжнародним тероризмом. Насправді мова має йти про стан світу взагалі, насамперед про глибокий розкол світу по багатьох лініях. Зазвичай говоримо про світову цивілізацію, про цінності демократії, про відкрите суспільство (до речі, ще не знаємо, якою буде доля ідеї відкритого суспільства після 11 вересня), про технотронне суспільство, інформаційне, постмодерне суспільство і т. д. і т. ін. При цьому «нічтоже сумняшеся» переносимо на весь світ поняття, які гарячково продукуються в західноєвропейському чи, скажімо, північноатлантичному фрагменті цього світу і далеко не завжди відповідають реаліям решти світу, а інколи й просто для нього неприйнятні або й образливі. В людей ісламу, приміром, демонстрація «американського способу життя» може викликати зовсім інші емоції, ніж у пострадянського «совка» з його задрісним усеїдством.

Трагедія 11-го вересня, а потім небезсумнівний характер відплатної акції США зловісним спалахом вияскравили тугий вузол світових проблем і антагонізмів. Насамперед — це антагонізм між багатими й бідними, який тут

набрав дивно поплутаної форми. З одного боку, масові симпатії в частині ісламського світу до терористів засвідчують міру ненависті бідних до багатих. І якщо подальші події розвиватимуться як війна багатих і бідних, — а поки що це так, — то треба нагадати, що в кінцевому підсумку багаті війни проти бідних ніколи не вигравали і не виграють.

З другого ж боку, треба сказати, що стереотип про бідність арабо-ісламського світу не такий уже й бездоганий. Саме в цьому світі є чимало з кола найбагатших людей планети, саме в ньому є зразки фантастичних розкошів, і ті емоції, що їх бідні ісламісти скеровують на багатих американців, вони могли б переадресувати на своїх одновірців, які, здається, не дуже переймаються стражданнями своїх братів по вірі. Та й терористичні акти фінансують не бідаки. Якби ті кошти, що витрачаються на забезпечення широкої мережі терористичних організацій, і ті кошти, що витрачаються на боротьбу з ними, та спрямувати на вирішення соціальних проблем ісламського світу, — з бідністю, хворобами й неписьменністю в цих регіонах можна було б покінчити. Може, це стримало б і грізний процес великого переселення народів, який поки що називається «нелегальною міграцією».

Але, крім соціального, є й інші — політичні, ідеологічні, духовні, психокультурні аспекти цієї глобальної колізії. Спробуємо бодай назвати деякі з них. Дозволю собі невеличкий відступ.

Коли говорять про гітлерівський націонал-соціалізм, якось не помічають одного важливого елемента його ідеології і пропаганди. Річ у тім, що він виступав як рятівник

людства не тільки від більшовизму, а й від плутократії — насамперед американської (чи єврейсько-американської). Ця складова нацистської ідеології сягала неабияких емоційних висот у своєму викривальному пафосі. Радянська антиамериканська пропаганда часів «холодної війни» могла тільки позаздрити гітлерівській, хоч і вчилася в неї, а часом і соромливо використовувала її шедеври. Люди мого покоління пам'ятають, яке враження справив показ на наших екранах трофейного німецького фільму, що йшов під назвою «Судьба солдата в Америці».

Об'єктивно виходить так, що оцю місію порятунку людства від американізму, чи то від єврейсько-американської плутократії, — місію, про яку марно мріє чи нібито мріє хитрий Жириновський, — взяли на себе чи приписали собі деякі відлами ісламського фундаменталізму, насамперед Бен Ладен та його прихильники.

Тому і з цього погляду, знов-таки, все набагато глибше й трагічніше, ніж те, що може міститися у формулі «міжнародний тероризм». Звернімо увагу: високі мусульманські достойники слушно наголошують, що іслам не схвалює вбивства людей. Та й сам Бен Ладен про це каже. Але ж для нього невірні не зовсім і люди. Поняття «джихад» тлумачиться довільно. І мільйони з тих, хто вважає себе ісламістами, публічно святкували акт вдалої помсти... Очевидно, як і в усякій релігії, є певний розрив між догматами і буденною свідомістю. Та й у самому ісламі протягом його багатовікової історії, як і в християнстві, — скільки було відламів, сект, протистоянь, смертельної боротьби. Варто згадати й про те, що в середньовіччі деякі ісламські секти фанатиків славилися своєю витонченою підступністю

у вбивствах і отруєнні суперників із числа царедворців та в боротьбі за владу.

А ширше кажучи — за трагедією 11-го вересня постає і привид конфлікту цивілізацій та світоглядів, і національні та релігійні стереотипи й упередження, і взаємне невігластво, і реальність конфлікту бідності й багатства, і проблеми самої християнської цивілізації, і провокаційна роль американського маскульту з його демонстрацією насильства і вбивств, усякого морального звиродніння, — що стає однією з причин того, що майже звичними стають убивства дітьми своїх однокласників прямо в школі і що маскує і спотворює картину справді великих гуманістичних досягнень американського суспільства.

Тому той виклик, який кинуто людству 11-го вересня 2001 року, вимагає не тільки солідарності з Америкою в демонтажі світових терористичних структур. Він настійно вимагає і формування нових механізмів взаємодії суспільств і цивілізацій, позбавлених однобічності так званої глобалізації; і великомасштабних світових програм боротьби з бідністю і хворобами; і діалогу світових релігій навколо проблем духовних цінностей та етичних заборон; і глибокої самокритики євроамериканської цивілізації, яку, власне, і пропонують не від сьогодні деякі видатні мислителі Заходу (ще недавно говорилося про «одновимірну людину», а сьогодні вже — про «еру порожнечі»), але яка поки що не вплинула ні на самопочуття зарозумілого загалу, ні на апетити тих, хто заробляє на нинішньому стані речей. «Невігластво і самовпевненість», — так означив американський дослідник Пітер Редвей пафос бойовиків глобалізму. Є, очевидно, різниця між, так би мовити, ставкою

на глобальні чинники цивілізаційного руху, досягненням світосистемності — і глобалізаційним пресингом фінансових та інформаційних імперій. І хоча проти глобалізаторів у всьому світі, в тому числі і в самій Америці, дедалі більше підносять голос і релігійні, і правозахисні організації, і неоконсерватори, і ліві, і культурні діячі, — поки що ніякої корекції у процеси форсованої глобалізації не вноситься.

Глобалізацію — в цьому специфічному значенні — можна розглядати як «капіталістичну» альтернативу комуністичної ідеї інтернаціоналізму, з тим, однак, що остання не сла в собі незрівнянно більший гуманістичний зміст. Принаймні теоретично пролетарський інтернаціоналізм передбачав поступовість процесів інтернаціоналізації, урахування і гармонізацію економічних і культурних інтересів різних народів, актуалізацію їхніх духовних цінностей. Ми знаємо, що ідеал цей залишився теоретичним посилом. Мабуть, інакше й бути не могло: гандж тут у самому накиданні світовому життю теоретичного ідеалу, вимудрованого благодійниками людства, а не «закладеного» в самому стані світу. Отож на практиці ідея інтернаціоналізму виродилася у спробу політичного, а почасти й культурного гегемонізму.

Але, оскільки цей гегемонізм виступав у формі пролетарського інтернаціоналізму, — наявність ідеалу, невідповідність між ідеєю та практикою не могли не обмежувати і бодай трохи «облагороджувати» практику, давали можливість використовувати ідею для стримування практики, що і робила більш або менш успішно національна інтелігенція республік СРСР, країн народної демократії. Ліва інтелігенція світу напружувалася, якщо вжити

сучасний вираз, величезне багатство ідей інтернаціоналізму як гармонії національних життів, національних культур. Хоч, знов-таки, не знати, чим би обернулися ці ідеї на практиці.

Натомість капіталістична глобалізація не дає підстав говорити про суперечність між ідеалом і практикою. Може, тому, що й самого ідеалу немає. Бо самодостатній принцип економічного імперативу тривким загальнолюдським ідеалом бути не може, а вивищений над ширшими соціокультурними і духовними потребами, перероджується в егоїстичний інтерес міжнародних фінансових груп — міжнародних швидше за розмахом діяльності, ніж за представництвом інтересів. Та й про економічну ефективність хтосьна чи й можна говорити категорично: ми не знаємо, які можливості закладено в тих економіках, що підпорядковуються розвиненішим. Можливо, саме вони — завдяки природним ресурсам, культурним, інтелектуальним і психологічним потенціалам того чи іншого народу, — дали б кращі результати, ніж ті, які на сьогодні є передовими. Тим часом глобалізація, якщо й забезпечує концентрацію фінансових, технічних і почасти інтелектуальних ресурсів, то ціною неповоротних втрат, бо супроводжується стиранням місцевих особливостей, уніфікацією форм не лише економічного, а й суспільного та культурного життя, зрештою — поглинанням сильнішими слабших. Її й «придумали» сильні як мотивацію для опанування життєвого простору слабших, — тому сприятливою для світового розвитку вона зможе бути лише тоді, якщо передбачатиме механізми компенсації за втрати слабшого, передбачатиме можливість самозахисту слабшого; якщо не призводитиме

до духовного спустошення і не перетворюватиме людину в статистичну одиницю, знекорінюючи її.

XX століття залишило по собі жажливі спогади про спроби насильного ошасливлення людства й окремих народів. Будемо сподіватися, що XXI століття не стане свідком примусового ошасливлення людства, скажімо, демократією західного взірця, — що буде розуміння стадіальних відмінностей розвитку різних народів і суспільств, їхнього права виношувати у своєму лоні власний образ досконалості, їхнього права представляти у світовому співтоваристві власну модель гуманістичної самоорганізації.

Тим більше, що західна цивілізація не є сьогодні безумовним авторитетом для всіх жителів планети, та й на Заході в неї вистачає обличителів.

Моральна деградація і розкультування грізно прозирають крізь нескінченно розгалужувані і вдосконалювані формальні демократичні процедури, які самі собою не здатні замінити тріумфально скасовану систему вищих стримів, що забезпечують сублімацію біологічної енергії в культурні канали самоствердження. Людство стає інформаційним наркоманом, посадило себе «на голку» новин. Носієм світової мудрості став телеведучий. Основною цінністю стала новизна, тобто скороминущість, доля якої — прогрімівши сьогодні, завтра опинитися на звалищі відпрацьованого матеріалу. Така ж доля і літературних та мистецьких явищ, які орієнтуються на новизну як основну цінність.

Цивілізація вседозволеності не є цивілізацією свободи, цивілізація вседоступності не є цивілізацією розквіту особистості, бо вседоступним є лише елементарне і часто понижуюче.

Масова культура рівняє по нижчому, а не по вищому рівню, вона пригноблює персоналістський розвиток людини, який декларують і намагаються забезпечити західні демократії.

Ще одна проблема — величезний розрив у інтелектуальних рівнях, пов'язаний із технологізацією мислення. Народжуються дуже складні мисленнєві технології, які стають недоступними основній масі людства. Складається драматична ситуація, коли інтелектуальні операції механізуються, технологізуються і відриваються від повсякденного людського мислення, деперсоналізуються, втрачають емоційні та етичні виміри, створюють атмосферу електронного пресингу. Інтелектуальна нерівність соціалізується і формалізується, інтелектуальній елітаризації на одному полюсі відповідає інтелектуальна дебілізація на іншому. Втім, і саме елітарне технологічне мислення далеко не завжди спирається на елітарні культурні запити.

Головокрутний технічний прогрес ударив по «персональній надбудові» та ендотимній засаді людини, фатально ушкодивши або й зовсім урвавши її органічний зв'язок із природним ґрунтом.

Зникають цілі сфери краси і радості, пов'язані з буттям у природі, що було світом людської душі. Натомість, щоправда, народжуються нові сфери краси і радості, але вони дедалі більше мають віртуальний характер, характер комп'ютерних ігор, різного роду імітацій. Уже реальною є загроза заміни справжніх життєвих пригод та емоційних досвідів підключенням до спеціальних психодатчиків. Якщо вже сьогодні якийсь сексуальний невдаха може по телефону дістати омріяну компенсацію, то спробуймо уявити

людину майбутнього, якій не треба буде підніматися на Еверест, — сидючи в кріслі і підключивши себе до психофізіологічного чудо-імітатора, вона переживатиме нібито те ж саме, що й реальний підкорювач Евересту, — крок за кроком. Звідси вже недалеко й до того, що кожен зможе замовляти собі будь-яку роль — спортивного супермена, сексуального подвижника, музичного генія, пірата морів, — і «пережити», «реалізувати» її для себе, не встаючи з ліжка. Суспільство масового споживання від споживання і замовлення позитивних речей неминуче переходить до споживання замовлених емоцій і, з дозволу сказати, духовних феноменів, до замовлення власної віртуальної особистості охочих і платоспроможних...

Безмежний комфорт веде в пекло. Але дорогою до пекла є чимало проміжних станцій. Може, ми на одній із них?

Цивілізація, в якій принади фотомоделі або порнозірки цінуються втисячкрат вище, ніж праця вченого або хлібороба; цивілізація, в якій одні змагаються у вимудровуванні найбезглуздіших способів марнотратства і марнославства, в той час як інші не мають елементарних умов гідного існування; цивілізація, яка нібито й хоче, але не здатна поділитися своїми можливостями з рештою людства, де лютують голод і хвороби, — такій цивілізації доведеться розплачуватися за свої гріхи. Така цивілізація не має майбутнього. Але оскільки майбутнє завжди буде, поки існує часовий вимір буття, то, очевидно, просто не стане такої цивілізації... Тобто, їй доведеться змінитися.

Чи відчуває вона потребу змін, чи має волю до змін? Напевне, має. Про це свідчать, може, не тільки зусилля модифікувати наднаціональні політичні структури в на-

прямі більшої адекватності реаліям різнорівневого світу, — але й особливо потужне піднесення філософії, соціології, культурології, інтелектуальні здобутки видатних мислителів другої половини ХХ століття, які незмірно поглибили розуміння світових суспільно-політичних та культурних процесів, розуміння світу людини, на зміну втрачених абсолютів висунули нові парадигми, що концентруються на сукупностях взаємовідносин та взаємодій і повинні якось компенсувати брак стабільних основ, віднайти нові орієнтири для етики відповідальності. Знов-таки: йдеться про суто європейське, «євроатлантичне» світовідчуження і самопочування: йому ще доведеться вступати в безпосередніший контакт з інакшим досвідом інших культур.

Сьогодні у світі одні моляться одному Богові, другі — другому, треті — третьому... Невже треба буде вирішувати, чий Бог дужчий? І неville вирішуватиме міра смертності зброї? Чи міра масового фанатизму? Якщо так, тоді християнська цивілізація приречена, бо свій пік фанатизму вона давно пройшла. А може, саме те, що люди моляться різним богам, і є свідченням про розумність світу, для якого монотонність означала б банкрутство? І, може, майбутнє — за великодушністю?

Не будемо гадати. Але можна сказати, що баєчки про кінець історії, про кінець великих ідеологій, про те, що минула ера націй і національних культур, про те, що знайдено рецепти світовлаштування для всіх, — усі ці ідеї придумали, для власної втіхи та напоумлення нерозумних, ті, хто вже пройшов свою історичну дистанцію і гадає, що цього досить для всіх. І розписалися за всіх. Про кінець історії вони не спитали ні в «тигрів визволення Таміл-Іламу»,

ні у венесуельських партизанів, ні в моджахедів, ні в корейців — північних чи південних, ні в палестинців або китайців. Про кінець великих ідеологій не спитали в мусульманських фундаменталістів, а фундаменталізм — це швидше політична ідеологія під релігійним плащем, і вона має абсолютну владу над мільйонами людей. Про кінець націй і національних культур не спитали ні в японців, ні в поляків, ні у французів, ні в нас із вами. Про рецепти світовлаштування ж і питати не годиться, бо то знання езотеричне.

А насправді історія триває і триватиме, і вона «націлена» в майбутнє, і в неї завжди попереду більше, ніж позаду. І в розумінні обсягу історичного часу, і в розумінні його насиченості.

Тож будьмо готові до всіх викликів історії (якщо тільки можна бути до них готовими!) — до тих, які бачимо, — і знаймо, що будуть виклики, про які не маємо й здогаду...

Отже, про нашу українську ситуацію перед лицем відомих і невідомих викликів майбутнього.

Тут мені пригадується одна суперечка майже півстолітньої давності. Діло було у дні берлінської кризи. Один київський інтелектуал із «общечеловеков» докоряв мені: «Что вы толкуете о языке, когда над человечеством такая угроза нависла? Кому нужен будет ваш язык, если завтра посыпятся атомные бомбы?» Я йому відповів: «А чого вас тривожить атомна війна? Ви ж добре знаєте, що через N-мільярдів років Сонце вигасне, і наша Земля перетвориться в крижану бурульку. А може, й раніше Землю протаранить якась велика комета. То до чого ваші клопоти?» Це, звісно, жарт, а серйозне тут те, що наші національні

проблеми постійно намагалися і намагаються уневажливити посиленням на важливіші глобальні проблеми. Тим часом глобальні проблеми так чи інакше минали, а ми залишалися наодинці з власними, які нікого, крім нас самих, не цікавили. Бо кожний народ свої проблеми має вирішувати сам. І вони — частина світових. Бо кожний народ — частина людства, і не буде справедливості в людстві і для людства, якщо не буде справедливості для свого народу.

Отже, якщо в ХХІ століття людство ввійшло не лише з великою продукційною потугою, а й під знаком грізних глобальних проблем, пов'язаних із характером цивілізаційного процесу, ламанням традиційних поведінчих установок, банкрутством багатьох світоглядів і багатьох гуманістичних ілюзій, величезними масштабами ротації людських мас, ідей, культурних і антикультурних цінностей, стереотипів поведінки; зі страхітливими технологічними проривами в сліпі кути людського розвитку, з ціннісним нігілізмом, що набирає значення симптому соціальної патології, — то ці планетарного масштабу виклики історії, на які сукупна свідомість людства шукає і, певно, знаходитиме якісь відповіді, постають і перед Україною. І Україні варто в ці пошуки відповідей включатися. Але Україні доводиться мати справу не лише зі спільними для всього людства проблемами ХХ і ХХІ століть, а й із проблемами, що перейшли з ХVІІ століття, з ХVІІІ століття, з ХІХ століття. Проблемне поле української нації виглядає розлеглішим і складнішим рельєфу, ніж у більшості модерних націй.

Назвемо деякі з проблем, що перейшли до нас із минулих століть, знаменуючи нашу історичну обтяженість і запізненість.

Проблема історичної ідентичності України. Усвідомлення єдності етносу, визначеного як український народ, у різні часи мало різну міру глибини і різне територіально-племінне наповнення. Самоототожнення зі спадщиною Київської Русі було послаблене в результаті трагічних подій ХІІ—ХV століть. Православна самоідентифікація переважної частини населення, з одного боку, була чинником середньовічної форми спільності, з другого — ставила свої умови й обмеження для геополітичної орієнтації можливих провідників. Переяславська рада — результат не просто стратегічного прорахунку Богдана Хмельницького, а й недостатньої етнополітичної визначеності, недосформованості суспільства, браку самодостатності. За умов такої недовизначеності, недосформованості проявився розкол і у «верхах», і в «низах» суспільства — на «західну» і «північно-східну» орієнтації при невизрілості ідеї «опера на власні сили». Цей розкол різною мірою проявлявся протягом подальшої історії, хоч і були потужні рухи, спрямовані на його подолання.

«Чорна рада» і «Руїна» як феномени-символи української історії. Етнополітична недосформованість суспільства, за обтяжливих зовнішньополітичних умов, перешкоджала переростанню стихійної козацької демократії в представницько-структуровану. Розвиток зупинився на спрощених формах демократії. Вони давали можливість політичним демагогам використовувати хвилинні настрої введених в оману мас у своїх інтересах, апелюючи також і до іноземного чинника, шукаючи підтримки в сусідніх володарів. Соціальні інтереси та релігійні орієнтації ста-

вали предметом політичної гри. Традиції індивідуалізму й бунтарства, не врівноважені історичним досвідом державного самоврядування, призводили до розбрату, що кінчався руїною, створювали сприятливу атмосферу для зовнішнього втручання. Це повторювалося і в XVII, і у XVIII, і в XX століттях. Небезпека «чорної ради» залишається і надалі, оскільки немає прозорого механізму народного самовиявлення і системи дійового самоврядування, розвинених структур громадянського суспільства, натомість свобода реалізується як безвідповідальність і простір для розгулу невдоволених амбіцій.

Втрата духовної самодостатності. Паралельно, починаючи з підпорядкування в XVII столітті української церкви Москві, відбувалася передислокація духовних сил, переміщення інтелектуальних потенціалів із Півдня на Північ. Цей процес із погляду фактичного описано в багатьох фундаментальних працях, але, мабуть, ще недостатньо проаналізовано з погляду чинників і мотивацій. Адже йдеться не тільки про типове імперське «вербування мізків», а й про тонші механізми культурної самоконцентрації в центрах світового значення, про власний вибір талановитих особистостей у пошуках ширшого простору для самореалізації, — особливо в добу, коли Україну перетворено остаточно на зневажену провінцію, а обов'язок служіння рідному народові ще не став дійовим стимулом для багатьох.

Малоросійство. Після приєднання України до Росії, а особливо після невдалих спроб від'єднання, після зруйнування Запорозької Січі та остаточної ліквідації Геть-

манщини, в ситуації безвиході сформувалась особлива ідентичність — малоросійство. Хоч первісно поняття «Мала Русь» означало серцевинний характер київської метрополії щодо пізніших утворень, однак поступово воно набуло прямо протилежного характеру: вторинності, підпорядкованості старої Руси, України щодо Московії, Російської імперії. Таким чином малоросійство стало означати комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною заповязтого вірнопідданства імперії. Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів. І хоч у межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все ж у загальному, історично малоросійство було ідеологічною, культурною і психологічною перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність, і хоча свідоме українство намагалося подолати його, воно й сьогодні ще відчутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічному аспектах.

Чорносотенство й українофобія. В міру піднесення нової хвилі українського руху (30-ті — 40-ві роки XIX століття) в суспільній думці Російської імперії, поряд із деяким інтересом до нього, формується і потужна ідеологія протидії йому. Найвиразніше системне оформлення вона одержала в публіцистиці М. Каткова (починаючи від 60-х років), але ще раніше виявлялася також і в декого з «революційних демократів» (В. Белінський), слов'янофілів і лібералів. Вона дала ідеологічне забезпечення низці караль-

них заходів царизму, в тому числі й заборонам української мови й культури (яких не хочуть «визнавати» опоненти українства в незалежній Україні, запевняючи, нібито російська культура мирно опанувала Україну завдяки своїй вищості). Протягом усієї другої половини XIX і початку XX століть проти українства активно використовується політичне звинувачення в «мазепинстві» й «сепаратизмі». На початку XX століття в Києві активну діяльність розгортає гурт «русских националистов», «истинно русских людей» із числа вірнопідданих (Москві) малоросів; формується відділок чорносотенного «Союза русского народа». Київські «русские» повели широким фронтом наступ на паростки українства, в київській же пресі викриваючи «мазепинців» і «сепаратистів», висміюючи українську мову, а в «наукових» працях «доводячи» штучність української мови, безперспективність української культури і необхідність утвердження «єдиного (або: *триединого*) русско-го народа», «единой (або: *триединой*) русской культуры». Дивним чином ці замшілі тексти київських «русских националистов» через століття витягують і, навіть не провітривши, передруковують і використовують в українофобській пропаганді як московські слов'янолюби, так і київські «інтернаціоналісти», — попри епігонський, історично анахронічний характер «інтелектуальної» аргументації сучасних адептів «єдинства», «триєдинства» та інших форм заперечення політичної і культурної суверенності України, всіляких спроб розіграти карту «меншовартості».

Поразка і здобутки визвольних змагань 1917–1922 років. Розглядаючи цю складну тему, не можна погодитися

зі спрощеними поясненнями причин поразки національно-визвольних змагань (зовнішня більшовицька інтервенція, «соціалістичність» і пацифізм Центральної Ради тощо). Варто враховувати і набагато ширший комплекс чинників (недосформованість українського суспільства; зрусіфікованість міст; переважання російського елементу в робітничому класі, яким зуміли оволодіти більшовики; слабкість української інтелігенції та українських політичних партій; неефективність соціальної політики УНР; діяльність анархістських і більшовицьких сил у самій Україні; нарешті — надзвичайно несприятлива комбінація зовнішньополітичних обставин — усе це сприяло російсько-більшовицькій агресії). По-друге, впад УНР не можна вважати цілковитою поразкою українського руху, оскільки визвольні змагання окреслили історичну перспективу, дали могутній імпульс пробудженню національних сил і змусили більшовицьку владу змінити свою українську політику, визнати право українського народу на бодай формальну державність у вигляді союзної республіки, що почасти сприяло соціально-економічному розвитку України, давало деякі можливості для підтримки національного життя, культури і мови — за всіх утрат, зумовлених тоталітаризмом.

Еволюція «української» політики більшовизму. Українське відродження 20-х років (у підрадянській Україні), що знайшло вияв у культурі, мистецтві, літературі, а також в освітянському русі, кооперативному русі та ін., — результат взаємодії кількох чинників: трансформованої енергії національного руху початку XX століття, яку більшовизм не зміг повністю погасити і яку мусив ураху-

увати; політики «українізації», до якої вдався більшовизм із метою опанувати українство зсередини, але яку українство почасти використало в своїх інтересах; впливу націонал-комуністів, у тому числі колишніх боротьбистів, частина яких щиро вірила в можливість побудови робітничо-селянської Української держави і по-своєму використала прагнення московського більшовизму за допомогою гасел соціальної та національної справедливості завоювати прихильність колоніальних народів для «світової революції». Пафос української підрадянської літератури і публіцистично-політичної думки 20-х років був сконцентрований на ідеї побудови могутньої індустріальної, культурно самобутньої, під кожним оглядом модерної соціалістичної України, і це була спроба національної самореалізації у формах, адекватних тодішній історичній реальності. Непрощеною профанацією є зведення цієї драми до колабораціонізму чи пристосуванства української інтелігенції.

Під кінець 20-х років піднесення національного життя і власної партійної бюрократії в «союзних республіках» сягає такого рівня, що створює загрозу монопольній владі московського центру. Водночас остаточно вигасають надії на світову революцію, і основним завданням стає зміцнення більшовицької великодержави. За цих умов змінюється національна політика московського більшовизму, в її основу кладеться боротьба з «буржуазним націоналізмом» неросійських націй, їхньою інтелігенцією, їхніми культурами. Дозовані репресії проти національних елементів переростають у масовий терор. Із допомогою широкомасштабних репресій і голодомору більшовизм підірвав силу національного піднесення й утвердив своє панування. Терор здійснювався

під потужним ідеологічним прикриттям і психологічною обробкою, що створювало атмосферу масової істерії, — а це було важливим елементом довготривалого спотворення духовності українського народу. Єзуїтська тактика в боротьбі з українською інтелігенцією, вмиле нацьковування одних груп на інші створювало в суспільстві атмосферу тотальної підозріливості й недовіри, ставало базою формування нового типу напівінтелігента, позбавленого ідентичності і напрямку «підключеного» до струмів офіційної політики. Глибокий і деструктивний вплив на психіку та духовність народу мала добровільна або вимушена участь сотень тисяч, а може, й мільйонів українців у політичних кампаніях проти «ворогів народу» та в «розкуркуленні».

Після такої моторошної «стабілізації», з другої половини 30-х років, «українська» політика більшовизму на перший план ставить будівництво індустріально-колгоспної України з використанням усіх не тільки матеріальних, а й інтелектуальних, духовних резервів українського народу, які тільки можна було адаптувати до прагматичних завдань — виконання «сталінських п'ятирічок», — з одночасним вихолощенням національного змісту суспільного життя, але збереженням видимості «національної форми» в межах ідеологічної одностайності. Однак вимушена «діалектичність» і «гнучкість» більшовицької національної політики, вимушене часткове врахування національної специфіки і дотримання деяких елементів «національної форми» давало можливість українській культурі кожний зигзаг політики, кожне послаблення утисків використовувати для збереження і розвитку творчих сил. Більшовизм багато зробив для заміни «старої» інтелігенції «ноюю»,

збільшовиченою, але й вона не вся була надійно деукраїнізованою. І загалом інтелектуальний та культурний потенціал українського народу зростав, навіть зазнавши страшних втрат. Владі довелося з цим рахуватися, особливо під час Другої світової війни, коли була змушена зробити ряд політичних поступок, дозволивши на деякий час звернення до українського національного патріотизму в контексті протистояння фашистській окупації.

Уроки ідеологічних кампаній 40-х років. Під час Другої світової війни сталінське керівництво змушене було апелювати до національного патріотизму народів СРСР. Після перемоги у війні воно негайно ж заходилося придушувати ті тенденції, які тимчасово допустило. Водночас воно опинилося перед ще однією проблемою: населення СРСР сподівалося демократизації, такі настрої підсилювалися враженнями мільйонів радянських солдатів від перебування у країнах Європи з їхньою незрівнянно вищою якістю життя, і це створювало для режиму небезпеку, аналогічну тій, яку «прогавив» царизм на початку XIX століття після перемоги над Наполеоном — рух «декабристів». Але Сталін добре знав історію і діяв на випередження. Почалося «загвинчування гайок». У тактиці посилення чергового ідеологічного терору важливе місце — в Україні — посідало розпалювання міжнаціональної ворожнечі під гаслами боротьби з «космополітизмом» і «українським буржуазним націоналізмом». До боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» активно залучали єврейських інтелігентів, а тоді на них нацьковували українців, і частина української інтелігенції піддавалася на ці провокації. Водно-

час до рівня політичних провокацій та політичної істерії було доведено компрометацію «бандерівщини», що створювало у значної частини «східняків» негативний стереотип «західняка»: дуже важливий компонент негласної стратегії розмивання української національної ідентичності, нейтралізації національної самосвідомості. Водночас масовано нав'язується уявлення про «пріоритет» російськості в усьому — історії, культурі, науці, мові; уявлення про цивілізаторську і керівну роль російського народу як «старшого брата».

Трагедія Західної України. Одним із найтяжчих ударів по життєтворчій силі української нації було жорстоке знищення всіх структур українського громадянського суспільства в Західній Україні, які встигли сформуватися за часів Австро-Угорської імперії та Речі Посполитої, попри всю антиукраїнську політику останньої, — а потім терор і депортація сотень тисяч мирних жителів.

Боротьба ОУН і УПА, попри її видиму приреченість, не була марною і мала далекосяжні наслідки, підтвердивши здатність українського народу до опору, тяглість державницького ідеалу. Але в протилежність цьому боротьба режиму з повстанським рухом показала й «резерви» розбрату, коли одних українців нищили руками інших. Це урок, з якого ще не зроблено належних висновків на рівні національного самоусвідомлення.

«Відлига». Реформи Хрущова мали суперечливий характер: пом'якшення терору, реабілітація значної частини жертв репресій, деяка лібералізація режиму, але водночас нагінки на інтелігенцію та посилення русифікації. Розра-

хунок частини національної інтелігенції на українські «симпатії» Хрущова виявився марним. Натомість довготривалою стала негативна дія русифікаторських заходів Хрущова (особливо в освітній галузі).

Від «шістдесятництва» до Народного Руху. «Шістдесятництво» можна розуміти й у вужчому, власне, адекватному значенні: як рух «незгідних» і «дисидентів», але можна і в ширшому — як поступове розширення простору невдоволеної станом речей і відповідальної за майбутнє України думки — в усіх сферах життя. В цьому, ширшому, сенсі «шістдесятництво» не скінчилося з придушенням дисидентства в результаті репресій 1965 і 1972 років. Воно тривало в інших формах у 70-ті — 80-ті роки. На ці роки механічно переноситься з політико-економічної сфери тавро «доби застою», тоді як насправді в літературі, мистецтві, а почасти й у філософській думці це були роки тихого, але впертого розмивання фундаменту догматичної ідеології, повільного відвойовування нового духовного простору.

Тому Народний Рух України піднявся на досить підготовленому, хоч і не дуже масовому ґрунті. Обмеженість соціальної бази, однобічна зосередженість на національній проблематиці і недостатня увага до проблематики соціально-економічної, недостатність професійних, політичних і організаторських кадрів, аматорство зумовили слабкі сторони Народного Руху, його суперечності, що згодом призвели до численних розколів.

Державна незалежність України: перемоги і поразки. І досі побутує уявлення про те, що незалежність дісталася

Україні лише в результаті щасливого збігу історичних обставин. Насправді вона — результат боротьби поколінь українського народу, а сприятливі обставини 1990–1991 років — то лише «пусковий механізм» нагромадженої енергії самоствердження. Водночас ці обставини зумовили суперечливий характер і виявили внутрішню слабкість Української держави, оскільки мирний характер національної революції не супроводжувався адекватним оновленням структур влади. Оскільки в незалежній Україні за ширмою поверхових пострадянських перетворень відбувся перерозподіл національного багатства і власності безпосередньо на користь старої, радянсько-партійної, правлячої еліти та її висуванців, що пограбували народ, — сталося, як і в часи УНР, розузгодження соціальних і національних сподівань народу, яке обернулося драматичними наслідками для українського суспільства. Крім того, «одномоментний» розвал тоталітарної системи супроводжувався виходом на поверхню раніше маскованої і почасти стримуваної, нагромадженої за минулі десятиліття «негативної якості» суспільства і людини: корумпованості, здириництва, продажності, безвідповідальності, хабарництва, хамства, розперезаності та ін. як компенсації за рабський послух. Саме ця негативна якість (а не ідеалізм «дисидентів» чи скромна працьовитість трудового люду) стала формувальним (деформувальним!) вектором суспільного розвитку в більшості пострадянських країн. Відповідно всі механічно перейняті західні рецепти побудови ринкових відносин тощо, не підкріплені надійною нормативною базою і не сперті на соціально-психологічну, моральну, професійну підготовленість суспільства, давали прямо протилежні сподіваним

результати. Демістифікація радянства, руйнування комуністичних міфів обернулися для масової свідомості втраченою життєвих смислів, оскільки не були компенсовані тим культурним переживанням світу, яке сублімується у відчуття національного призначення. За цих умов поглиблювалася деструкція суспільної свідомості, зростав психологічний дискомфорт людності.

Поряд із відзначеним вище стереотипним уявленням про нібито й випадковий характер здобуття Україною незалежності існує й таке ж стереотипне твердження про те, що разом із незалежністю вона одержала найкращі серед усіх пострадянських країн стартові можливості розвитку, але не зуміла ними скористатися. Що не зуміла використати те, що мала, — це так, але що мала дуже багато — не зовсім так. Україна не мала нафти й газу — головних енергоносіїв, без яких не функціонує сучасна економіка. Україна втратила свою частку спільного радянського золотого й алмазного фонду, свою частку радянських зарубіжних активів, внески своїх громадян у радянських банках. Із радянських часів вона успадкувала могутню індустрію, але технологічно застарілу і структурно асиметричну, з переважанням енергозатратних виробництв і гігантів військово-промислового комплексу, які повисли важкими гирями на національній економіці. Українська наука мала неабиякий потенціал, але все-таки найпріоритетніші напрями концентровано здебільше в Москві, нарешті, в Москві зосереджено і кращі управлінські кадри, не в останню чергу з числа українців.

Усе це обтяжувало ті соціально-економічні проблеми, які були спільними для більшості пострадянських країн.

Але серед цих об'єктивних обставин є одна, сказати б, суб'єктивна — глибоко специфічна саме для нас. Це — глибока деукраїнізованість, знекоріненість — емоційна, культурна, світоглядна — більшої частини керівного політико-адміністративного, економічного, виробничого корпусу, що прямо впливає на їхню спроможність розуміти проблеми України й адекватно їх розв'язувати. Наші соціально-етичні недуги — зворотна сторона драматичної недостатності національної консолідованості суспільства, його культурної незідентифікованості.

Однак суспільний механізм має великі резерви самооздоровлення, і сьогодні ми можемо бачити перші ознаки одужання. Українська держава існує, і конструктивні політичні й культурні сили мають можливість добиватися позитивних змін в усіх сферах життя суспільства. Питання в тому, як вони використовують чи не використовують ці можливості.

Дуже важлива історична обставина: Українська держава утверджується за умов, принципово відмінних від тих, за яких утверджувалася більшість «старих» національних держав Європи. У минулі епохи національні держави утверджувалися залізом і кров'ю, шляхом придушення і нищення інших етнічних груп та опозицій, і лише потім протягом століть ішли до сучасної демократії. Українська ж держава утверджується за докорінно інакших історичних умов, тільки демократичними засобами. Це важчий, але й «чистіший», благородніший шлях, що не залишає за собою тих злочинів, яких повно в історії сучасних «розвинених демократій», хоч вони й воліють не згадувати про них. Ще одна важлива обставина: Україна будується за

умов раніше не знаного рівня світової відкритості, інтеграційних процесів і, відповідно, всіляких зовнішніх впливів і втручань, нерідко гостро деструктивних щодо процесів державотворення. Це також незрівнянно ускладнює завдання молодій державі, але водночас стимулює мобілізацію творчих сил і відкриває можливості створення суспільства високих демократичних стандартів.

Українська культура як можливий гарант нашого національного майбуття. За умов світової відкритості і світових тисків стрижнем існування держави і національного майбуття може бути лише глибоке національне самоусвідомлення і самоідентифікація політичної нації, а для цього потрібне культурне самоствердження. Історична спадщина містить для цього як великі культурні здобутки, так і великі небезпеки (мовна, культурна, психологічна зрусифікованість значної частини населення). Маємо концентрований зовнішній тиск задля збереження наслідків русифікації та її поглиблення, а в українському суспільстві бракує політичної волі протистояти цьому тискові.

У нас не бракує розмов про національну ідею, яка могла б об'єднати суспільство. Але національна ідея — тобто ідея максимального самовиявлення нації в матеріальній і духовній творчості — утверджується там, де вже є певний «запас», фундамент національного самоусвідомлення. Національна ідея — стимул, який і сам потребує стимулювання, і не риторичного, а в цілеспрямованому будівництві національного життя — економічного, політичного, освітнього, культурного. В усіх цих напрямках ще мало руху. Що ж до української культури, то їй критично бракує

і реальної, а не декларативної, державної підтримки, і, особливо, механізмів ринкового стимулювання, системи заохочення приватних ініціатив саме у сфері української національної культури.

Яким може бути місце України в майбутньому світі? Ми не знаємо — хоча б і тому, що не знаємо, яким буде цей майбутній світ. Чи може Україна в найближчому майбутньому здійснити якусь місію загальнолюдської чи загальноєвропейської ваги? Гадати важко. Стартові умови на сьогодні вкрай несприятливі, особливо ж коли мати на увазі нерозвиненість структур громадянського суспільства, недостатність політичної культури, непрозорість владних процедур. Але історіотворчий і культуротворчий потенціали нашого народу не варто скидати з вагів, як і те, що наше суспільство, хоч і з труднощами, але рухається все-таки в координатах демократичного розвитку. І все-таки вже й сьогодні Україна, з її миролюбною політикою, відіграє неабияку роль у забезпеченні політичної стабільності і безпеки на Сході Європи.

Можливо, що їй, з огляду на її стратегічне положення між Сходом і Заходом, між Півднем і Північчю, з огляду на її історичний досвід засвоєння і поєднання різних культурних традицій, випаде нова роль у забезпеченні їх симбіозу — тобто, не сама по собі випаде, а може бути здобута завдяки відповідній політичній і культурній волі, відповідній інтелектуальній праці.

Україна в своїй історії стала ареною протистояння між католицизмом і православ'ям. Але ж вона має і досвід примирення двох конфесій (зокрема, в так званій уніатській, чи греко-католицькій Церкві, католицькій Церкві східного

обряду, що стала певним, хоч і не остаточним і не всіма однаково оціненим компромісом), досвід екуменічних спрямувань релігійної думки. Можливо, їй судитиметься зробити свій внесок у світовий екуменічний рух, що стає чимдалі усвідомленішою потребою принаймні християнської частини людства.

Мусить сказати своє слово Україна і в екологічному русі, у створенні нової екологічної свідомості людства. До цього зобов'язують її не тільки Чорнобильська трагедія та потворність успадкованої від СРСР структури промисловості зі страхітливою мірою навантаження на природну сферу, а й напівзабуті, але придатні до регенерації традиції народної культури, народного світогляду...

Обмеженість енергетичних ресурсів і водночас наявність великого наукового й інтелектуального потенціалу могли б зумовити розвиток передових технологій за умов ефективної інноваційної політики держави, оптимального використання інтелектуального ресурсу.

Але найбільші надії можна було б покладати — за наявності відповідних сприятливих умов, звичайно, — на перспективи розвитку національної культури. По-перше, в Україні, як мало де ще в Європі, збереглися глибокі джерела автентичної народної творчості (у пісні, слові, малярстві, ремеслах тощо), які завжди були рятівним резервом для професійної культури і генерували, сказати б, сукупний мистецький талант нації (не випадково ж на наших співаків та інших виконавців існував і існує неабиякий попит у багатьох країнах). Це обставина, що виходить далеко за межі самого лиш мистецтва. Нині в Європі чимраз більше усвідомлюється негативний вплив на духовні аспекти життя

і на культуротворчий потенціал народів — механічного засвоєння уніфікованих споживацьких стандартів. Це стимулює драматичний перегляд ставлення до традиційних культурних норм. Культурницький неоконсерватизм виходить з того, що життя в своїх природних основах і людська психіка та поведінка змінилися значно менше, ніж передбачали модерністські проекти, і що народи, які не занехали свій історичний досвід і не позбулися своєї традиційної культури, більше здатні зберегти духовне здоров'я і відповісти на виклик майбутнього.

По-друге, українська культура з відомих історичних причин не мала безперервної лінії розвитку; вона багато разів мусила починати ніби все спочатку (хоч насправді нагромаджений потенціал, історична база все-таки були постійно присутні в «підсвідомості» культури). Це зумовило величезні втрати, проминання цілих етапів і стилів європейської культури. Але, з іншого боку, парадоксальним чином це, змушуючи національну культуру за нерівних умов конкуренції постійно «наздоганяти» і компенсувати втрати, сприяло оригінальній контамінації різних стилів і породжувало такі самобутні синкретичні явища, як українське бароко XVII — XVIII століть, як український неоромантизм кінця XIX — початку XX століття (не кажемо вже про універсализм Шевченка і Франка — тут потрібні інші виміри), український авангард 20-х років; модернізм декого з «шістдесятників»; українське поетичне кіно; а нині — своєрідна рецепція постмодернізму та ін. Сюди долучається ще одна вагома обставина. Під страхітливим тиском ідеологічної та естетичної цензури і русифікаторської нівеляції українська культура нагромадила величезну

«стиснену» енергію невикористаних можливостей, загальмованих поривань, і ця «пружина», починаючи розпрямлятися, обіцяє неабиякий культурно-історичний прорив. Щоправда, поки що тільки обіцяє...

Нарешті, по-третє, ще одна версія можливого розвитку ситуації. Культура – величина відносно самостійна і самостимульована в тому розумінні, що не детермінована безпосередньо матеріальним розвитком суспільства. Буває, навпаки, що в культурі концентрується національна енергія, нереалізована у практичних сферах історичної діяльності.

Культурна життєздатність української нації неодноразово діставала підтвердження в історії і за найважчих часів. Не втрачена вона і нині. Можна назвати ряд чинників, що її засвідчують. Політична і творча свобода, наявна сьогодні принаймні тією мірою, якої раніше ніколи не було, зумовила інтенсивність художньої творчості. Картина літературного, образотворчого, музичного, театального життя сьогодні розмаїтіша і цікавіша, ніж будь-коли, за винятком хіба 20-х років; уявлення протилежного характеру випливають з елементарної необізнаності. Широкі, як ніколи, міжнародні контакти української культури, а це означає, що вона цікава для світу і здатна відгукуватися на світові імпульси, які спонукають до виходу на нові творчі горизонти. В нас ще зберігається ефективна система мистецького навчання, з надр якої виходить достатньо талановитої творчої молоді, якій тільки треба забезпечити можливість працювати в рідній культурі. Ми – одна з небагатьох країн Європи, де народна мистецька культура – не предмет спогадів чи музейного догляду, а реальність життя

мільйонів людей, – а це і величезний резерв для професійної творчості, і неабияка величина в загальному культурному потенціалі нації, яка постійно народжує нові й нові таланти. Нарешті, в Україні є незрима спільнота людей, жертвовно відданих національній культурі, для яких доля національної культури тотожна їхній власній творчій і життєвій долі, і вони підтверджують це своєю працею.

Але беззаперечно надійною альтернативою нинішньому нігілістичному тискові на українську культуру може бути лише той стан суспільства, коли воно ідентифікує себе з нею, коли усвідомить її як узагальнене вираження творчих зусиль українського народу, його осягів у світорозумінні, релігії, моралі, художньому мисленні, науці й філософії. І водночас – як спосіб самореалізації української людини з усіма особливостями її психіки, темпераменту, творчої уяви – її спосіб бути українцем і бути індивідуальністю в сучасному світі.

Самостійне історичне буття українського народу має бути забезпечене культурно, інакше залишиться ущербним. Ідеться насамперед про конкурентоспроможність української культури, її здатність задавати тон інтелектуальному і духовному життю свого суспільства, адаптувати для суспільства культурну реальність світу.

Тільки за цих умов Україна буде здатною знаходити власну відповідь на виклики ХХІ століття і третього тисячоліття – і ті виклики, які вже нам пред'явлено, і ті, які ще «варяться» в безоднях майбутнього.